

УДК 398.87

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/70-2-26>**Алла ПАВЛОВА,***orcid.org/0000-0001-6214-8738**кандидат філологічних наук, доцент,
докторантка кафедри фольклористики
Навчально-наукового інституту філології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(Ірпін, Україна) Lypen.pavlova@ukr.net*

КОНЦЕПЦІЯ СВОБОДИ В УКРАЇНСЬКІЙ УСНІЙ ТРАДИЦІЙНІЙ КУЛЬТУРІ: АКСІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ЖИТТЯ

Стаття присвячена дослідженню проблеми свободи як домінанти аксіологічної моделі необрядового ліро-епічного твору. Сутнісно важливими в житті етносу стає адаптація до певного середовища, прийняття – неприйняття нового буття, а надалі – прагнення звільнення від того, що неприйнятне, не притаманне від народження, відмінне від внутрішньої сутності, від устремлінь та бажань.

У ліро-епічному фольклорі концепція естетичної свободи виявляється досить своєрідно. Власне, естетичний простір постає на рівні чуттєвого пізнання дійсності через образну систему, через осмислення прекрасного як цінності буття, а також виокремлення його магістральних характеристик серед усього звичайного або потворного. Фольклорна свідомість акумулює вже наявні критерії оцінки предметів, явищ, індивідів, долучаючи все нові аспекти, еволюціонуючи на теренах мінливого буття, розкриваючи його нові грані, осягаючи нові континууми.

У думках асоціативне коло свобода охоплює поняття «Вітчизна», «рідна земля», «родина», «Україна». Прагнення до свободи є водночас і гносеологічним, тобто осмислюється як причина – наслідок, а також онтологічним: утвердившись як справжня й неодмінна цінність буття, свобода координує діяльність людини, видозмінює та наповнює справжнім змістом.

На прикладі ліро-епічних творів про події руйнування Запорозької Січі можна з'ясувати, що саме поняття «неволя» не абстраговане, а оприявлене емпіричними сутностями.

Проблема фізичної свободи досліджується на прикладі дум, жовнірських пісень, співанок-хронік про панщину, де сама лексема постає семантичним центром фольклорного тексту. Етична категорія свободи у ліро-епічному фольклорному творі безпосередньо корелює з етичною категорією щастя, що виявляється в психологічному наповненні.

Ключові слова: усна традиційна культура, фольклорний текст, свобода, образна система, співанка-хроніка, дума, жовнірська пісня.

Alla PAVLOVA,*orcid.org/0000-0001-6214-8738**Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Doctoral student at the Department of Folklore of Educational and Scientific Institute of Philology
Taras Shevchenko National University of Kyiv
(Irpin, Ukraine) Lypen.pavlova@ukr.net*

THE CONCEPT OF FREEDOM IN UKRAINIAN ORAL TRADITIONAL CULTURE: THE AXIOLOGICAL DIMENSION OF LIFE

The article is devoted to the study of the problem of freedom as a dominant axiological model of a non-ritual lyric-epic work. Essentially important in the life of an ethnic group is adaptation to a certain environment, acceptance – rejection of a new existence, and further – the desire to be freed from what is unacceptable, not inherent from birth, different from the inner essence, from aspirations and desires.

In lyric-epic folklore, the concept of aesthetic freedom appears quite peculiar. Actually, the aesthetic space appears at the level of sensory cognition of reality through the figurative system, through the understanding of the beautiful as the value of being, as well as the separation of its main characteristics from the midst of everything ordinary or ugly. Folklore consciousness accumulates already existing criteria for evaluating objects, phenomena, individuals, adding all new aspects, evolving on the terrain of changing existence, revealing its new facets, grasping new continuums.

In thoughts, the associative circle of freedom includes the concepts of “Motherland”, “native land”, “family”, “Ukraine”. The desire for freedom is at the same time epistemological, that is, it is conceived as a cause and effect, and also ontological: having established itself as a true and indispensable value of being, freedom coordinates human activity, modifies and fills it with real meaning.

On the example of lyrical-epic works about the events of the destruction of Zaporozhian Sich, it is possible to find out that the very concept of "slavery" is not abstract, but manifested by empirical entities.

The problem of physical freedom is explored using the example of dums, soldiers' songs, chants-chronicles about panshchyna, where the lexeme itself becomes the semantic center of the folklore text. The ethical category of freedom in the lyric-epic folklore work directly correlates with the ethical category of happiness, which is manifested in psychological fulfillment.

Key words: oral traditional culture, folklore text, freedom, figurative system, song-chronicle, thought, soldier's song.

Постановка проблеми. Свобода з її багатогранною образною структурою є важливим фактором екзистенційної свідомості. Поняття свободи у фольклорному творі, зокрема, й ліро-епосі, розкривається на рівні безпосередньої сутності українського етносу. Ця концепція постає й на особистісному рівні, й на соціальному.

Феномен свободи в ліро-епічному фольклорі можна розглядати в складній аксіологічній структурі: Бог – буття – істина – щастя. На нашу думку, дослідження цієї проблеми в українському необрядовому ліро-епосі нерозривно пов'язане з етичними та естетичними категоріями, зокрема, моральним та естетичним ідеалами, добром і злом, прекрасним і потворним, величним і низьким тощо.

Для прикладу, в аксіологічній моделі світу американського філософа Б. Франкліна категорії зла не існує, оскільки вона набуває рис релятивізму: якщо Бог всемогутній, то все, що діється в світі, не може відбуватися без його згоди. Власне, усе, що стається з волі Господньої, повинно бути благом, адже Він є втіленням добра. Таким чином, зла не існує. На думку вченого, у досконалому механізмі світобудови все має бути рівноцінним, і, виходячи з цього, усе живе, суще наділене прагненням до свободи (Соболевський, 2018: 111).

Аналіз численних ліро-епічних творів українського фольклору виявляє одвічну проблему ідеалу та дійсності, яка поліаспектно розкривається в образній системі самого концепту *СВОБОДА* особливостями вербалізації, його функціональною специфікою. На прикладі дум, балад, рекрутських, стрілецьких, повстанських пісень, співанок-хронік тощо можна простежити модус осмислення свободи в різних соціальних умовах.

Аналіз досліджень. З огляду на актуальність та інтегративний характер запропонованої проблематики, до аналізу категорії свободи в творах необрядового ліро-епічного фольклору залучено студії фахівців різних наукових галузей. Концепцію свободи досліджували А. Дербак, Я. Закальська, А. Ільїна, Р. Лихограй, А. Огар, І. Остапець, Н. Салтовська, Л. Синявська, Я. Соболевський та інші вчені. У роботі використано праці К. Скіннера (Скіннер, 2002: 250), для якого свобода особистості та суспільства – то рівноцінні поняття.

Тільки в суспільстві з рівними можливостями, правом вибору, самоврядуванням громадянин може вільно визначати й реалізовувати власну мету. Підставою для такого висновку він вбачає діяльність «політичного тіла». Коли воно починає втрачати здатність чинити за принципами загальної волі, стаючи об'єктом волі або своїх амбітних *grandi* чи владолюбних сусідів, то з громадянами починають поводитися як із засобами у досягненні мети їхніх господарів, і вони втрачають свободу реалізувати власну мету. Водночас, учений і далі розробляє тезу попередників «Чим ширша зона невтручання, тим ширша моя свобода», вважаючи «справжньою свободою» той стан, за якого народ «може стояти сам і підтримувати його», який «не залежить від волі та задоволення інших» (Скіннер, 2002: 250).

Аналізуючи концепт *СВОБОДА* у драматургії Лесі Українки, вчена Л. Синявська виокремлює три домінуючі форми: фізичну, етичну й естетичну свободи. Беручи за основу класифікацію французьких лінгвістів, дослідниця особливу увагу звертає на різні типи сем в архітектоніці цього концепту: архісеми, що характеризують ознаки певних груп об'єктів, диференційні семи, що вирізняють певне слово з-посеред інших, та потенційні семи, які вказують на периферійні, асоціативні ознаки певних слів. Тип фізичної соціальної свободи, ядром якої є право на вільне, гідне життя, не обмежене жодним стороннім примусом, проаналізовано на прикладі творів «Вавилонський полон», «На руїнах» тощо (Синявська, 2003: 75–76).

Мета статті – осмислення концепції свободи, зокрема, художнього втілення тріади свобода – правда – щастя у необрядовій ліро-епічній творчості, з'ясування ролі цієї етико-філософської категорії в системі структурування антропологічної моделі.

Виклад основного матеріалу. Сутнісно важливими в житті етносу стає адаптація до певного середовища, прийняття – неприйняття нового буття, а надалі – прагнення звільнення від того, що неприйнятне, не притаманне від народження, відмінне від внутрішньої сутності, від устремлень та бажань.

Художня репрезентація рекрутських пісень безпосередньо пов'язана з психологічним ком-

понентом на етапі репрезентації життєвої реальності, її парадоксів:

Ви, старі салдати, що в вас білі руки,
Не бийте нас, не лайте нас – навчить нас науки,
бо ми в свого пана того не робили,
но сіяли та й оралі, за плугом ходили! (Ревуцький, 1919: 247).

Як відомо, у ті давні часи в рекрути віддавали без згоди людини, примушували виконувати негуманні накази, часто при цьому зловживаючи владою, своїм становищем. У цьому випадку поза обрієм залишалася духовна сутність людини, її внутрішнє «Я», причому це «Я» не було відокремленим ні від світу речей, ні від світу ідей, у ньому практично детермінованими стали як досвід людини, так і досвід етносу, коло ціннісних імперативів, концепти естетичного світобачення.

Отже, йдеться про дилему воля – неволя. У рекрутських піснях солдатчина асоціюється з неволею, незвичним, неприйнятним способом життя:

Ой зачула ж моя доля,
що не бути мені дома,
бути ж мені у неволі,
у некрутському наборі (Ревуцький, 1919: 248).

Наприклад, у жовнірській пісні «Хто не хоче працювати» перебування у війську сприймається спочатку саркастично, як «легкий хліб», а потім – реалістично: «вмісто ближніх допомагати, / Загребися в темний гріб»; «язик виваль та й лети», «на команду враз іти»; «гвер пуцуйте, не лежіть!». Окрім важкого фізичного навантаження, жовніри стикалися ще й із несправедливістю: без явної провини запроваджували «на вахцимру», а після звільнення звідти інша «кара на твої кості, / Прічі тверді, шпанги зимні». За поясненнями О. Маковея: прічі – дерев'яне ліжко, шпанги – наручники, кайдани. По смерті воєк мав нагороду, «яко багнет на гріб твій», а коли помирав під час бою, то ще й кепкували: брали «на тракбари», і, зрештою, «як пса в яму тя кидають, / Ще з мундуру обідруть» (Народні, 1981: 64).

Таким чином, моменти втрати свободи передано через поетичне представлення особливої людської реальності, а також через рефлексію інших героїв фольклорного твору, наприклад, коханої парубка.

Перший тип свободи – фізичної – можна простежити на прикладі низки ліро-епічних фольклорних творів різних історичних періодів, зокрема, дум. Тут звучить заклик до Бога як дієвої визвольної сили:

Гей, визволь нас, визволь нас, Господи, усіх бідних невольників,

із тяжкої турецької неволі
на тихі води,
на ясні зорі,
у край веселий,
проміждо народ хрещений,
в городи християнські (Ревуцький, 1919: 84).

Відомий литовський філософ А. Мацейна у праці «Бог і свобода» акцентує, що основою всієї творчої складової людини є свобода. У разі, якщо Бог цьому творінню не є своїм, і, власне, хто не усвідомлює для себе цей важливий момент: «Ти – Божий», на думку філософа, неможливо зрозуміти істинну сутність свободи. Зрештою, така людина є лише тремтячою істотою перед страшним Богом. На відміну від інших релігій, християнська концепція перемогла такого «жахливого Бога», представивши Бога Любові, з яким вона може навіть сидіти поруч за столом і їсти, за К. Брадунасом, власний «обід нещастя». Учений акцентує: лише усвідомивши Бога як любов, а себе – як Божого друга, можна реалізувати сутність свободи (Мацейна, 1985: 11–12).

Концепт *СВОБОДА* в традиційному необрядовому ліро-епосі відіграє важливу роль у структуруванні антропологічної моделі. Текст наведеної думи, наприклад, розкриває, по-перше, емпіричний аспект її антиномій: життя під примусом, чужими законами, відірваність від рідного соціуму, звичних обставин, фізична наруга, а, по-друге, психологічний аспект. Водночас, у фольклорному творі постає ще теологічно-філософська проблема: Бог постає в очах козаків утіленням дороги, правди і життя, тобто асоціюється зі свободою: «Господь же – то Дух, а де Дух Господній, – там воля» (2-е Послання Апостола Павла до коринтян, 3: 17) (Біблія, 1992: 211). Герої старовинної думи звертаються до Творця, сподіваючись на Його милість і захист.

У думках асоціативне коло свобода охоплює також поняття «Вітчизна», «рідна земля», «родина», «Україна». Прагнення до свободи є водночас і гносеологічним, тобто омилюється як причина – наслідок, а також онтологічним: утвердившись як справжня й неодмінна цінність буття, свобода координує діяльність людини, видозмінює та наповнює справжнім змістом.

На прикладі ліро-епічних творів про події руйнування Запорозької Січі можна з'ясувати, що саме поняття «неволя» не абстраговане, а оприявлене емпіричними сутностями. Навколо семантичного центру структуруються логічно вмотивовані словосполучення («лагерями стали»; «три дні ожидали»; «запасу шукали»; «церкви обірати»; «беруть срібло»; «беруть золото»;

«беруть воскові свічі»), що наповнюють візуальний простір фольклорного твору, а, іншого боку, – підсилюють емотивність:

Облягає москаль Січі, *лагерями стали*:
вони ж свого генерала *три дні ожидали*.
Шатнулися по курінях *запасу шукати*,
а московська вся старшина *церкви оббірати*.

Та *беруть срібло, беруть золото*, ще й *воскові свічі*... (Ревуцький, 1919: 209).

Проблема фізичної свободи є також у низці співанок-хронік про панщину, де сама лексема постає семантичним центром фольклорного тексту. В одній із пісень – сюжет про дослідження «принцом із Відня» умов праці селян у західно-українських землях. Це стало результатом клопотань Лук'яна Кобилиці, котрий «приносив про панщину просьбу до столиці» (Співанки-хроніки, 1972: 122). Вельможний пан на власному досвіді переконався, що робітники перебувають у надзвичайній скруті та визиску, що, безумовно, пов'язано зі стратегією автора-виконавця: показати панщину як фізичне та соціальне рабство: «Його взяли нагаями та й буками бити»; «Та панщина в Буковині муки означає» (Співанки-хроніки, 1972: 122). У цьому творі проблема фізичної свободи, як бачимо, переплітається з проблемою етичної свободи. Варто погодитися з міркуваннями філологині Л. Синявської в тому, що передусім концепт *СВОБОДА* виявляється на рівні етичної свободи, коли особистість націлює свої сили та волю на утвердження сутнісного «Я» заради морального закону або заради «Іншого» (Синявська, 2003: 78).

Співанка-хроніка про народного месника Кобилицю оприявнює сутнісний екзистенційний імператив твору: від «буття для себе» до «буття для Іншого». Етична категорія свободи у ліро-епічному фольклорному творі безпосередньо корелює з етичною категорією щастя, що виявляється в психологічному наповненні:

– Утшайтесь та газдуйте, веселіться, люди,

Поки світа, поки сонця – панщини не буде
(Співанки-хроніки, 1972: 123).

Як бачимо, у цьому творі наявна й філософська тріада: свобода – правда – щастя. Одна з ліро-епічних хронікальних пісень розпочинається риторичними запитаннями, наповненими емотивністю: «Чи думаєш, Джурджуване, що твоя Віжниця? Чи думаєш, що в неволі Лук'ян Кобилиця?» (Народні, 1968: 222).

Очевидно, ці поетичні фігури автори-виконавці співанок-хронік використовували з метою показу невпинної віри в торжество правди й свободи, яка неодмінно настане. Як відомо, співанки-хроніки, «йдучи слідами живих фактів», були результатом величезних духовних хвилювань, гостроти вражень від щойно скоєної виняткової події. А з іншого боку, взаємодія автор – виконавець – аудиторія підсилювалася небувалым інтересом соціуму, глибиною переживань, співчуттям до народного месника, який описаний почасти не ідеалізовано, а в усіх суперечностях та хибах характеру. У таких творах схематизм образу значно менший, ніж у інших жанрах, оскільки автори хронік прагнули до фактографічного, документального відтворення життя і побуту, окреслюючи індивідуальні риси вдачі персонажів.

Висновки. Категорія свобода є однією з домінантних у аксіологічній моделі традиційного ліро-епічного фольклору. Це поняття відіграє надзвичайно важливу роль у всьому людському існуванні, воно допомагає сформувати свою позицію стосовно до того, що відбувається в цій життєвій реальності, окреслити коло ціннісних імперативів. Зрештою, модус осмислення свободи в необрядовій народній поезії – це зорієнтованість на осягнення таїнства буття. На основі аналізу цієї проблеми можна встановити діалектичну взаємодію категорій добра і зла. З одного боку, свобода виявляється на емпіричному рівні, оскільки вона завжди в думках, прагненнях і діях людини, а, з іншого, – її сутність надзвичайно складна, метафізична. Оягнення концепції свободи на прикладі ліро-епічних фольклорних творів оприявнює певний дуалізм: вона постає то притаманною людині рисою, то чимось бажаним, однак недосяжним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. Из мови давньоєврейської й грецької на українську мову наново перекладена. 988–1988. Ювілейне видання з нагоди тисячоліття християнства в Україні. Київ: Видання Місійного товариства «Нове життя. Кемпус Крусейд Фор Крайст», 1992. 960 с.
2. Закальська Я. Український фольклор спротиву: традиція і модифікація, трансмісійні механізми: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.07. Київ, 2021. 20 с.
3. Ільїна А. Трансцендентальні імплікації концепції свободи Ж.-Л. Нансі: деконструкційний ракурс *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Філософія. 2022. № 1 (6). С. 21–30.
4. Лихограй Р. Фольклор спротиву в культурній традиції українців. *Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика*. Київ: ВПЦ «Київський університет». 2017. № 1(27). С. 69–71.
5. Народні пісні в записах Осипа Маковця / упоряд. В.А. Качкан. Київ: Музична Україна, 1981. 104 с.

6. Народні пісні Буковини в записах Ю. Федьковича / вступна стаття О.С. Романця. Київ: Музична Україна, 1968. 222 с.
7. Огар А.О. Ключові концепти українського дискурсу (концепти душа, серце, розум, доля, мати, любов/кохання, свобода). *Проблеми гуманітарних наук. Серія: Філологія*. 2017. Вип. 40. С. 91–98.
8. Остапеч І. Дербак А. Система свободи Б. Спінози. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2022. Випуск 43. С. 145–153.
9. Ревуцький Д. Українські думи та пісні історичні. Київ: Вид. Т-ва «Час» у Києві, 1919. 273 с.
10. Салтовська Н. Салтовська Д. Національні політичні гасла спротиву періоду повномасштабної агресії 2022. *Вісник Київського університету. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика*. Випуск 32. Київ, 2022. С. 68–71.
11. Синявська Л.І. Концепт «свобода» в драматургії Л. Українки. *Записки з українського мовознавства: зб. наук. праць*. Одеса: Астропринт, 2003. Вип. 12. «Українська ментальність: діалог світів». С. 74–79.
12. Соболевський Я. А. Проблема свободи та необхідності в філософських поглядах Бенджаміна Франкліна. *Актуальні проблеми філософії та соціології: науково-практичний журнал*. Одеса, 2018. Вип. 21. С. 110–112.
13. Співанки-хроніки. Новини. Київ. Наукова думка. 1972. 560 с.
14. Maceina A. Dievas ir laisvė. Religijos filosofijos studija. Redagavo: Algis Norvilas. Apipavidalino: Jonas Kuprys. Chicago: Spaude «Draugo» spaustuve, 1985. 158 p. Pp. 11–12.
15. Skinner Q.A Third Concept of Liberty. Isaiah berlin lecture. Fellow of the Academy Proceedings of the British Academy, 2002, 117. P. 250.

REFERENCES

1. Bibliia abo Knyhy Sviatoho Pysma Staroho y Novoho Zapovitu. Iz movy davnoievreiskoi y hretskoi na ukrainsku nanovo perekladena. 988–1988. Yuvileine vydannia z nahody tysiacholittia khrystianstva v Ukraini (1992). [The Bible or the Books of the Holy Scriptures of the Old and New Testaments. Newly translated from ancient Hebrew and Greek into Ukrainian. 988 – 1988. Jubilee edition on the occasion of the millennium of Christianity in Ukraine]. Kyiv: Vydannia Misiinoho tovarystva “Nove zhyttia. Kempus Kruseid For Kraist”. 960 s. [in Ukrainian].
2. Zakalska Ya. (2021). Ukrainyskiy folklor sprotyvu: tradytsiia i modyfikatsiia, transmisiini mekhanizmy. [Ukrainian folklore of resistance: tradition and modification, transmission mechanisms]: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: 10.01.07. Kyiv. 20 s. [in Ukrainian].
3. Iliina A. (2022). Transtsendentalni implikatsii kontseptsii svobody Zh.-L. Nansi: dekonstruktsiinyi rakurs. [Transcendental implications of the concept of freedom Zh.-L. Nancy: a deconstruction perspective]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Filosofii*, 1 (6), 21–30. [in Ukrainian].
4. Lykhohrai R. (2017). Folklor sprotyvu v kulturnii tradytsii ukraintsiv. [Folklore of resistance in the cultural tradition of Ukrainians]. *Literaturoznavstvo. Movoznavstvo. Folklorystyka*. Kyiv: VPTs “Kyivskiy universytet”, 1(27), 69–71. [in Ukrainian].
5. Narodni pisni v zapysakh Osypa Makoveia (1981). [Folk songs in the recordings of Osip Makovey] / uporiad. V.A. Kachkan. Kyiv: Muzychna Ukraina, 104 s. [in Ukrainian].
6. Narodni pisni Bukovyny v zapysakh Yu. Fedkovycha (1968). [Folk songs of Bukovyna in the records of Yu. Fedkovich] / vstupna stattia O.S. Romantsia. Kyiv: Muzychna Ukraina, 222 s. [in Ukrainian].
7. Ohar A.O. (2017). Kliuchovi kontsepty ukrainskoho dyskursu (kontsepty ducha, sertse, rozum, dolia, maty, liubov/kokhannia, svoboda). [Key concepts of Ukrainian discourse (concepts of soul, heart, mind, fate, mother, love, freedom)]. *Problemy humanitarnykh nauk. Seriya: Filolohiia*, 40, 91–98. [in Ukrainian].
8. Ostapets I. Derbak A. (2022). Systema svobody B. Spinozy. [The system of freedom B. Spinoza]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya filos.-politolog. Studii*, 43, 145–153. [in Ukrainian].
9. Revutskiy D. (1919). Ukrainski dumy ta pisni istorychni. [Ukrainian historical thoughts and songs]. Kyiv: Vyd. T-va “Chas” u Kyivi. 273 s. [in Ukrainian].
10. Saltovska N. Saltovska D. (2022). Natsionalni politychni hasla sprotyvu periodu povnomashtabnoi ahresii. [National political slogans of resistance to the period of full-scale aggression]. *Visnyk Kyivskoho universytetu. Literaturoznavstvo. Movoznavstvo. Folklorystyka*, 32, 68–71. [in Ukrainian].
11. Syniavska L.I. (2003). Kontsept “svoboda” v dramaturhii Lesi Ukrainky. [The concept of “freedom” in the dramaturgy of Lesya Ukrainka]. *Zapysky z ukrainskoho movoznavstva: zb. nauk. prats*. Odessa: Astroprynt, 12. “Ukrainska mentalnist: dialoh svitiv”, 74–79. [in Ukrainian].
12. Sobolevskiy Ya.A. (2018). Problema svobody ta neobkhdnosti v filosofskykh pohliadakh Bendzhamina Franklina. [The problem of freedom and necessity in the philosophical views of Benjamin Franklin]. *Aktualni problemy filosofii ta sotsiolohii: nauково-praktychnyi zhurnal*. Odessa, 21, 110–112. [in Ukrainian].
13. Spivanky-khroniky. Novyny (1972). [Chronicle singers]. Kyiv: Naukova dumka. 560 s. [in Ukrainian].
14. Maceina A. (1985). Dievas ir laisvė. Religijos filosofijos studija. [God and freedom. Study of philosophy of religion.] Redagavo: Algis Norvilas. Apipavidalino: Jonas Kuprys. Chicago: Spaude “Draugo” spaustuve, 158 p. [in Lithuanian].
15. Skinner Q.A. (2002). Third Concept of Liberty. Isaiah berlin lecture. Fellow of the Academy Proceedings of the British Academy, 117, 250.